

Tadeusz Czekalski

Bałkańska ziemia obiecana? Problem Holokaustu w albańskich badaniach nad przeszłością

W 2012 r. podczas Jewish Film Festival w San Francisco zaprezentowano dzieło *Besa: The Promise* zrealizowane przez Rachel Goslins. Z wywiadów przedstawionych przez amerykańską reżyserkę wyłaniał się niezwykle obraz Albanii, w której w okresie włoskiej, a następnie niemieckiej okupacji rodziny muzułmańskie mimo ryzyka ukrywały Żydów, traktując ich jak członków rodzin, a swoje działania jako powinność wynikającą ze specyficznie rozumianych zasad honorowego postępowania. Fascynujący obowiązek gościnności wyrażony w słowie *besa* oznaczał konieczność udzielenia schronienia niezależnie od wyznawanej wiary¹. Bohaterowie filmu nie dostrzegają niczego nadzwyczajnego w swojej postawie, podkreślając, że poświęcenie się dla gościa w imię zasad prawa zwyczajowego jest zachowaniem typowym dla ich społeczności. Goslins postrzega swój film głównie w kategoriach współpracy międzywyznaniowej, a sam fakt udzielania pomocy Żydom przez albańskich muzułmanów za sytuację bez precedensu we współczesnym świecie². Za osobliwe uznaje też to, że w czasie drugiej wojny światowej liczba Żydów w Albanii wielokrotnie wzrosła, co czyni z tego kraju ewenement w skali Europy. Jej film miał być rodzajem hołdu złożonego rodzinom, które w czasie wojny narażały życie swoich członków, a których czyny zostały zapomniane w okresie izolacji Albanii za rządów Envera Hodży.

Współistnienie

Początków żydowskiej obecności na ziemiach dzisiejszej Albanii Apostol Kotani³ doszukuje się w czasach iliryskich. Mają o tym świadczyć nie tylko nazwy

¹ Wywodzące się z prawa zwyczajowego pojęcie *besa* określa gwarancję bezpieczeństwa i nietykalności, także zawieszenie broni, w szerszym znaczeniu jest rozumiane jako słowo honoru.

² Laura Koran, *Documentary Seeks to Explain Why Albanians Saved Jews in Holocaust*, CNN, 3 VIII 2012, <http://religion.blogs.cnn.com/2012/08/03/documentary-seeks-to-explain-why-albanians-saved-jews-in-holocaust/> (dostęp 1 III 2015 r.).

³ Apostol Kotani (ur. 1927) był współautorem wydanego w 1973 r. poradnika metodycznego dla badaczy historii wsi, w późniejszych latach poświęcił się tematyce stosunków grec-

miejsce (Finiq, Jerikon, Palasa), lecz także ślady materialne, w tym odnalezione w Sarandzie mozaiki z motywem menory, datowane na V w. n.e.⁴ Z tego pierwszego etapu osadnictwa żydowskiego pochodzą ruiny synagogi w Ulpianie na przedmieściach Prisztiny, co ma dowodzić pobytu Żydów na terenach dzisiejszego Kosowa w czasach rzymskich.

Druga fala osadnictwa żydowskiego przypadła na schyłek średniowiecza. Kupcy żydowscy przez Wenecję i Ankonę docierali do Durrës, gdzie najczęściej zajmowali się handlem solą. Była to jednak stosunkowo niewielka grupa w porównaniu z Żydami sefardyjskimi, którzy pod koniec XV w. napłynęli z Hiszpanii i Portugalii. Zwarte skupiska ludności żydowskiej w początkach XVI w. pojawiły się w największych miastach albańskich – Beracie, Elbasanie, Durrës i we Wlorze⁵. Większość z nich stanowili kupcy pochodzenia sefardyjskiego, trafiający na ziemie albańskie przez Dubrownik, Split, Korfu i Saloniki. We Wlorze powstała też jedyna synagoga w Albanii, zniszczona w czasie pierwszej wojny światowej.

Trzecia fala żydowskiej migracji dotarła do Albanii w połowie XIX w. Ożywienie ekonomiczne ziem albańskich powodowało, że żydowscy kupcy i lekarze mieszkający dotąd w Grecji szukali dla siebie nowych możliwości działania, wędrując w kierunku północnym. Wśród lekarzy znalazł się Solomon Jomtov, działający we Wlorze. Kupcy żydowscy koncentrowali się przede wszystkim w tym mieście, z czasem przenosząc się także do Korczy, a po pierwszej wojnie światowej do Tirany, która stawała się głównym ośrodkiem politycznym nowego państwa albańskiego. Szacowana na kilkaset osób w przededniu pierwszej wojny światowej społeczność żydowska uległa jednak zmniejszeniu w okresie międzywojennym. Wpływ na to miała niestabilność polityczna państwa, a także jego ekonomiczny niedorozwój.

Według spisu ludności z 1930 r. na terenie Albanii żyło zaledwie 24 Żydów. Przed drugą wojną światową większość Albańczyków nie mogła mieć więc jakiegokolwiek kontaktu z ludnością żydowską. Z tego też wynikał brak postaw antysemickich, widocznych w innych krajach bałkańskich⁶.

Dojście nazistów do władzy w Niemczech spowodowało, że niektóre rodziny żydowskie z Trzeciej Rzeszy i Austrii szukały schronienia w Albanii. Rolę pośrednika odegrał Herman Bernstein, który w latach 1930–1933 pełnił funkcję ambasadora USA w Albanii. Ten pochodzący z rodziny żydowskiej dyplomata przekonał króla Zoga I, aby uczynił z Albanii kraj tranzytowy dla Żydów. Albańskie konsulaty zaczęły wydawać emigrantom wizy, a po dotarciu do Albanii mieli oni możliwość uzyskania prawa stałego pobytu i podjęcia pracy. Bernstein za-

ko-albańskich i biografistycie. Był także współautorem wydanego w 1984 r. czwartego tomu *Historii Albanii*, obejmującego dzieje najnowsze.

⁴ Apostol Kotani, *Hebrenjtë në Shqipëri gjatë shekujve/The Hebrews in Albania during Centuries*, Tirana: Dituria, 1996, s. 145.

⁵ Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, Oxford: Scarecrow Press, 2010, s. 218.

⁶ Jason Tomes, *King Zog: Self-made Monarch of Albania*, Sutton: Stroud, 2003, s. 147.

kładał, że ich pobyt na tych terenach będzie przystankiem w drodze do USA lub krajów Ameryki Południowej. Ambasada Albanii w Berlinie wydawała wizy dla Żydów aż do końca 1938 r. Dopiero naciski włoskie spowodowały, że wprowadzono ograniczenia imigracyjne, aczkolwiek jeszcze w 1939 r. do Tirany dotarło ponad sto rodzin żydowskich z Wiednia⁷.

Jedyny taki kraj okupowanej Europy

W kwietniu 1939 r. na wybrzeżu albańskim wylądowały jednostki armii włoskiej, które w ciągu kilku dni opanowały całe terytorium państwa. 12 kwietnia w Tiranie zebrali się deputowani albańscy, pozyskani przez Włochów do współpracy. Decyzja o detronizacji Zoga I i przekazaniu korony w ręce Wiktora Emmanuela III oznaczała w praktyce likwidację niezależności państwa albańskiego. Parlament albański po kilku miesiącach został rozwiązany, a jego miejsce zajęła posiadająca władzę ustawodawczą Faszystowska Rada Korporacyjna. Najwyższą władzę wykonawczą sprawował regent Francesco Jacomoni, reprezentujący włoskiego monarchę. Nowy rząd składał się co prawda wyłącznie z Albańczyków, lecz każdy z ministrów znalazł się „pod opieką” włoskiego doradcy. Jedynym legalnie działającym ugrupowaniem politycznym była Albańska Partia Faszystowska (Partia Fashiste e Shqipërisë), stanowiąca przybudówkę Włoskiej Partii Faszystowskiej. Statut partii nie dopuszczał możliwości przyjmowania Żydów w jej szeregi, w programie zaś znalazł się zapis o działaniach na rzecz usunięcia osób pochodzenia żydowskiego z administracji i szkolnictwa⁸.

Sytuacja ziem albańskich uległa zasadniczej zmianie w 1941 r., po agresji niemiecko-włoskiej na Jugosławię i Grecję. Tereny należące poprzednio do państwa jugosłowiańskiego, a zdominowane przez ludność albańskojęzyczną (Kosowo i zachodnia Macedonia), dekretem z 7 sierpnia 1941 r. zostały połączone z okupowaną od 1939 r. przez Włochów Albanią. W dokumentach oficjalnych pojawiło się pojęcie „Wielkiej Albanii” (Shqipëria e Madhe), choć w życiu codziennym używano określeń „stara Albania” i „nowa Albania”.

W nowym państwie albańskim liczebność Żydów znacząco wzrosła. W przedwojennym Kosowie społeczność ta liczyła pięćset–sześćset osób, z czego większość (około czterysta osób) skupiała się w Prisztinie, stanowiącej centrum

⁷ Bernd J. Fischer, *The Jews of Albania during the Zogist Period and the Second World War* [w:] *Strengthening Religious Tolerance for a Secure Civil Society in Albania and the Southern Balkans*, red. James Pettifer, Mentor Nazarko, Amsterdam: IOS Press, 2007, s. 97. Naciski na Albanie pojawiły się nieprzypadkowo pod koniec 1938 r., kiedy we Włoszech wprowadzano w życie ustawy antyżydowskie (Ronald H. Bayor, *Italians, Jews and Ethnic Conflict*, „International Migration Review” 1972, t. 6, nr 4, s. 383).

⁸ Bernd J. Fischer, *Albania at War 1939–1945*, West Lafayette: Purdue University Press, 1999, s. 46.

ekonomiczne prowincji⁹. Była to niewielka część mniejszości żydowskiej, szacowanej w 1941 r. w Królestwie Jugosławii na 82 tys. osób¹⁰. Kosowscy Żydzi stanowili grupę stosunkowo zamożną i cieszącą się szacunkiem miejscowej ludności. Zmiany nastąpiły pod koniec lat trzydziestych wraz ze wzrostem aktywności Jugosłowiańskiego Ruchu Narodowego, określanego mianem Zbor, deklarującego poglądy antysemickie. Przejawem zmiany klimatu politycznego było usunięcie w 1938 r. z Senatu rabina Isaka Alkalaja¹¹. Narastająca atmosfera wrogości ze strony serbskich środowisk politycznych skłoniła część Żydów do przeniesienia się do Albanii.

Teoretycznie włoskie ustawodawstwo zabraniało imigracji Żydów do Albanii i zezwalało na deportację Żydów-obcokrajowców z terytorium państwa. W praktyce na poziomie lokalnym wytycznych tych nie realizowano, skutkiem czego w początkach 1943 r. liczba Żydów w Albanii przekroczyła tysiąc osób. Napływali oni nie tylko z Macedonii i północnej Serbii, ale także z Niemiec, Austrii i Polski, osiedlając się głównie w Prisztinie, Prizrenie i Uroszevacu. Nie doświadczyli represji ze strony władz włoskich.

Za wydarzenie jednostkowe i incydentalne należy uznać internowanie w styczniu 1942 r. przez Włochów grupy kosowskich Żydów w obozie w Prisztinie. 14 marca na rozkaz włoskiego komendanta Prisztiny *Carabinieri* aresztowali 51 osób narodowości żydowskiej, które następnie wydano Niemcom¹². Trafiły one do obozu Staro Sajmiszte na przedmieściach Belgradu, gdzie je zamordowano¹³. Inni zostali razem z Serbami wysłani do Beratu, gdzie pozostali aż do kapitulacji włoskiej.

W wydanym w 2009 r. słowniku biograficznym albańskich ministrów spraw wewnętrznych szczególnie interesujące w kontekście stosunków albańsko-żydowskich wydają się biogramy Mustafy Kruji i Kola Bibë Mirakaja. Pierwszy z nich sprawował urząd premiera i ministra spraw wewnętrznych od grudnia 1941 r. do stycznia 1943 r. Autor poświęconej mu noty nie odnosi się bezpośrednio do wydarzeń ze stycznia 1942 r., aczkolwiek podkreśla szczególną rolę, jaką Kruja odegrał w działaniach na rzecz rozproszenia uchodźców żydowskich i za-

⁹ Noel Malcolm podaje liczbę pięciuset Żydów na obszarze Kosowa w latach siedemdziesiątych XIX w. W większości byli to kupcy mieszkający w Prisztinie, Prizrenie i Gjakovej (Noel Malcolm, *Kosowo: A Short History*, London: PAN Books, 2002, s. 195, 212–213).

¹⁰ Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945: Occupation and Collaboration*, Stanford: Stanford University Press, 2001, s. 583.

¹¹ Chaim Frank, *Antisemitism in Yugoslavia* [w:] *Antisemitism in Eastern Europe: History and Present in Comparison*, red. Hans-Christian Petersen, Samuel Salzborn, Frankfurt am Main–New York: Peter Lang, 2010, s. 96.

¹² Malcolm, *Kosowo...*, s. 213.

¹³ Obóz koncentracyjny Staro Sajmiszte (Judenlager Semlin) nad brzegiem Sawy w Belgradzie został założony przez Niemców i był przeznaczony dla Żydów i Romów (Jovan Bajford, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd: Beogradski centar za ljudski prava, 2011, s. 34–37).

opatrywania ich w fałszywe dokumenty. Postawa taka miała wynikać ze szczególnie bliskich relacji, które utrzymywał przed wojną z nauczycielami żydowskimi. Dzięki Kruji aparat bezpieczeństwa został włączony do działań ochronnych wobec społeczności żydowskiej, a sam premier miał osobiście szukać w domach swoich przyjaciół bezpiecznych kryjówek dla Żydów¹⁴. Przedstawianie postaci Mustafy Kruji jako jednego z albańskich Sprawiedliwych wpisuje się w rysowany przez albańską historiografię portret antykomunistycznego intelektualisty, którego współpraca z Włochami miała mieć czysto taktyczny charakter i zmierzać do ocalenia społeczeństwa przed skutkami okupacji.

Inne formy pomocy dla ludności żydowskiej pojawiają się w biogramie Kola Bibë Mirakaja, piastującego stanowisko ministra spraw wewnętrznych od maja do września 1943 r. W tym czasie policji włoskiej udało się ująć kilka osób narodowości żydowskiej, które legitymowały się sfałszowanymi dokumentami na nazwiska albańskie. Mirakaj miał podjąć działania, aby takie osoby wydostać z więzień i wysłać w rejon Kavaji i Kruji, gdzie miały pozostać pod dyskretnym nadzorem policji albańskiej¹⁵. Publikacja ta zasługuje na szczególną uwagę, ponieważ pozwala zweryfikować dominujący we współczesnej historiografii albańskiej pogląd, że osoby zajmujące kierownicze stanowiska w prowłoskim aparacie administracyjnym zachowywały co najwyżej obojętność wobec kwestii żydowskiej lub ignorowały zalecenia strony włoskiej.

Problem albańskiej kolaboracji w okresie drugiej wojny światowej pozostaje do dziś niewygodną i trudną kwestią dla albańskich historyków, zwłaszcza wobec trwałego i pielęgnowanego w okresie rządów Envera Hodży mitu o powszechnym zbrojnym zrywie narodu albańskiego. Historycy dość konsekwentnie skłaniają się ku marginalizacji i stygmatyzacji albańskiej współpracy z okupantami (włoskimi i niemieckimi), która realnie przybrała dość duże rozmiary, sięgając 10 procent społeczeństwa. Wskaźnik ten wydaje się znaczący, jeśli weźmiemy pod uwagę, że dotyczy głównie nielicznej stosunkowo grupy zajmującej się aktywną działalnością polityczną. Określenie *qeveria quislinge* (rząd quislingowski), używane powszechnie przez historyków albańskich, skłania do refleksji, że był to element obcy w społeczeństwie albańskim (podkreślony przymiotnikiem pochodzącym z innego języka), a zarazem marginalny i niezyskujący poparcia u większości społeczeństwa. W konsekwencji prowadziło to do uznania pełnej odpowiedzialności strony włoskiej za wszelkie działania represyjne na terytorium Albanii¹⁶.

¹⁴ Hilë Lushaku, *Ministrat e Brendshëm 1912–2007*, t. 1, Tirane: Ilar, 2009, s. 412–413.

¹⁵ *Ibidem*, s. 490–491.

¹⁶ Pisząc o statusie prawnomiędzynarodowym Albanii w czasie okupacji włoskiej, Rafał Lemkin potwierdza istnienie relacji podporządkowania i nierówności, co przekreśla możliwość traktowania relacji włosko-albańskich jako formy „unii” czy „pokojoywej okupacji” (*idem*, *Rządy państw Osi w okupowanej Europie. Prawa okupacyjne, analiza rządzenia, propozycje za- dośćuczynienia*, tłum. Agnieszka Bieńczyk-Masala i in., Warszawa: Scholar, 2013, s. 136).

Analiza skali albańskiej kolaboracji staje się szczególnie istotnym problemem w obliczu niemieckiej inwazji we wrześniu 1943 r. Po kapitulacji Włoch jednostki niemieckie, operujące z baz w Czarnogórze i Grecji, rozpoczęły przejmowanie kontrolowanych dotąd przez Włochy obszarów bałkańskich, w tym Albanii i Kosowa. Na czele administracji niemieckiej w Albanii stanął doświadczony dyplomata i znawca tematyki bałkańskiej Hermann Neubacher. Większość kluczowych stanowisk w aparacie okupacyjnym objęli Niemcy austriaccy, których Albańczycy darzyli szczególną sympatią, sięgającą pierwszej wojny światowej. Zdominowane przez przedstawicieli Kosowa i północnej Albanii Zgromadzenie Narodowe na swym pierwszym posiedzeniu (16 października 1943 r.) przywróciło konstytucję z 1928 r. i dawną nazwę państwa (Królestwo Albanii). Pozbawiono korony Wiktora Emmanuela III, a uprawnienia monarchy na czas wojny przekazano czteroosobowej Radzie Regencyjnej. Na czele Rady, reprezentującej zgodnie z tradycją największe wspólnoty wyznaniowe, stanął Mehdi Frasheri. W czasie rozmów z Neubacherem Frasheri nalegał na przyznanie Albanii statusu kraju w pełni neutralnego i niepodległego, ale ostatecznie przyjęto formułę bliską tej, którą zastosowano w odniesieniu do Niezależnego Państwa Chorwackiego (NDH) – „względnej niepodległości” i „względnej neutralności”. Nowa administracja albańska kontynuowała działania obstrukcyjne wobec niemieckich żądań opracowania listy Żydów, którzy mieli zostać deportowani. Władze lokalne nie wykonały tego polecenia, a nawet ułatwiały osobom pochodzenia żydowskiego zdobycie fałszywych dokumentów. Relatywna niezależność państwa albańskiego przyznana mu przez Niemców sprzyjała ochronie społeczności żydowskiej w „starej Albanii”. Strona niemiecka nie przejawiała determinacji, aby wyszukiwać nielicznych, jak zakładano, Żydów¹⁷.

Najważniejszym eksponentem postaw proniemieckich stała się utworzona 16 września 1943 r. w Prizrenie tzw. Druga Liga Prizreńska, stanowiąca kontynuację organizacji założonej w 1878 r. Podstawowym celem jej działania miała być walka o zjednoczenie całości ziem zamieszkanych przez ludność albańską. Dążąc do „czystej etnicznie” Wielkiej Albanii, Liga proklamowała *dżihad* (świętą wojnę) przeciwko Słowianom, Romom i Żydom, zyskując poparcie ze strony Hadż Amina al-Husseiniego, muftiego Jerozolimy¹⁸. Na czele organizacji stanęli politycy kosowscy, znani już wcześniej z postaw proniemieckich. Jeden z nich, Xhafer Deva, który objął w nowym rządzie albańskim stanowisko ministra spraw wewnętrznych, należał także do grona zwolenników utworzenia albańskich sił zbrojnych, wyposażonych i wyszkolonych przez Niemców. Plany te nie doczekały się co prawda akceptacji ze strony Berlina, ale ich echem było powołanie w maju 1944 r. 21 dywizji górskiej SS „Skanderbeg”, złożonej w znacznej mierze z etnicznych Albańczyków, dowodzonych przez niemieckich oficerów i podoficerów. Żołnierze dywizji składali przysięgę na Koran, deklarując świętą wojnę przeciwko niewiernym.

¹⁷ Fischer, *Albania at War...*, s. 187.

¹⁸ Frank, *Antisemitism in Yugoslavia...*, s. 97.

Z uwagi na wysoką skalę dezercji jednostka nigdy nie osiągnęła liczebności dywizji (w chwili powstania liczyła 6,5 tys. ludzi), a złej sławy przysporzył jej fakt, że chętnie urządzała napady rabunkowe na osady serbskie, zachęcana zresztą do tego przez Niemców. 14 maja 1944 r. żołnierze dywizji SS „Skanderbeg” na polecenie dowództwa niemieckiego wdarli się do żydowskich domów w Prisztinie. W czasie tej akcji aresztowano 281 osób, które następnie przekazano w ręce Niemców. Zatrzymanych Żydów umieszczono w obozie przejściowym w Prisztinie, a 23 czerwca 249 z nich wysłano do obozu koncentracyjnego Bergen-Belsen¹⁹.

Deportacja Żydów z Prisztiny zbiegła się w czasie z nasileniem niemieckiej polityki represyjnej. Akcje przeciw partyzantom organizowane przez Niemców zimą 1943/1944 r. doprowadziły do poważnych trudności w albańskim ruchu oporu, które jednak przezwyciężono wiosną 1944 r. Braki w uzbrojeniu uzupełniły brytyjskie zrzućy, a kadra dowódcza większą uwagę przywiązywała do szkolenia rekrutów i dyscypliny. W 1944 r. proniemiecki aparat administracyjny znalazł się w fazie głębokiego kryzysu i nie był już w stanie reagować na zagrożenia ze strony partyzantów zdobywających kontrolę nad obszarami południowej i centralnej Albanii. Okres od kwietnia do października 1944 r. stanowił ostatni etap niemieckiego terroru, a setki Albańczyków, często niemających nic wspólnego z ruchem oporu, trafiły do obozów koncentracyjnych, gdzie większość z nich zginęła. Wkrótce partyzanci jugosłowiańscy, wspierani przez dwie brygady albańskich partyzantów, opanowali terytorium Kosowa, a pod koniec listopada wojska niemieckie opuściły terytorium kraju. Władzę przejęli albańscy komuniści z Enverem Hodżą na czele.

Mimo działań niemieckich Albania była jedynym krajem w Europie, w którym społeczność żydowska zwiększyła się tak znacząco w okresie drugiej wojny światowej. Pod koniec 1944 r. na jej terytorium przebywało 1,8 tys. osób pochodzenia żydowskiego, co oznacza jedenastokrotny wzrost w stosunku do okresu przedwojennego²⁰. W przekonaniu historyków albańskich na obszarze „starej Albanii” nie odnotowano wobec Żydów żadnych form represji²¹. Spośród ży-

¹⁹ Według listy transportów do Bergen-Belsen 23 VI 1944 r. dotarło tam 437 Żydów, z czego 249 pochodziło z Prisztiny. Przeżyło sto osób (Daniel Perez, „*Our Conscience is Clean*”. *Albanian Elites and the Memory of Holocaust in Post-socialist Albania* [w:] *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, red. John-Paul Himka, Joanna Beata Michlic, Lincoln: University of Nebraska Press, 2013, s. 27).

²⁰ Fenomenem w warunkach albańskich był Berat, gdzie w latach 1942–1944 38 rodzin ukrywało ponad sześćuset uchodźców żydowskich (Lawrence Marzouk, *Rescue in Albania: How Thousands of Jews Were Saved From the Holocaust*, <http://www.balkaninsight.com/en/article/rescue-in-albania-how-thousands-of-jews-were-saved-from-the-holocaust> [dostęp 1 III 2015 r.]).

²¹ Daniel Perez podaje, że w maju 1944 r. niemieckie dowództwo w Szkodrze dokonało aresztowania czterech Żydów z Prisztiny, co spotkało się z protestem albańskiego ministra spraw wewnętrznych z powodu ingerowania niemieckich władz wojskowych w sprawy

dowskich ofiar wojny Apostol Kotani wylicza siedmiu partyzantów pochodzenia żydowskiego, którzy zginęli w walce²². Krytyczny wobec tych ustaleń pozostaje niemiecki historyk Gerhard Grimm, szacujący, że w ciągu czternastu miesięcy niemieckiej okupacji z Wielkiej Albanii deportowano łącznie 591 Żydów²³.

Zewnętrzne inspiracje

Trudno przecenić rolę, jaką w popularyzacji problematyki Holokaustu na terenie Albanii odegrał amerykański fotografik Norman Gershman. Ten specjalista od fotografii portretowej poświęcił cztery lata życia zbieraniu relacji i fotografowaniu albańskich muzułmanów, którzy w czasie wojny udzielali schronienia żydowskim uchodźcom. Prace Gershmmana zaprezentowano po raz pierwszy w 2007 r., a wkrótce potem ukazała się książka wydana przez Syracuse University Press. Omawiając przypadek Albanii, Gershman koncentruje się z jednej strony na niezwykłości pomocy udzielanej Żydom przez wyznawców islamu, z drugiej fascynuje go *besa*, która stanowi w jego przekonaniu pojęcie kluczowe dla albańskiej obyczajowości²⁴.

Głośnym echem w Albanii odbił się artykuł Floriana Starka opublikowany w grudniu 2013 r. w niemieckim dzienniku „Die Welt”²⁵. Bohaterka artykułu, Johanna Neumann, w 1937 r. uciekła wraz z rodziną z Hamburga i przez Włochy dotarła do Albanii²⁶. Do 1943 r. czuła się bezpiecznie w nowym miejscu osiedlenia, a dobiegające do niej wieści o zagładzie Żydów w Chorwacji wydawały się niezwykle odległe od realiów włoskiej okupacji. Sytuacja uległa zmianie we

wewnętrzne Albanii (*idem*, „*Our Conscience is Clean*”..., s. 29). Artykuł poświęcony Albanii na stronie Instytutu Yad Vashem wymienia dwie rodziny żydowskie (Bachar i Arditi) deportowane ze „starej Albanii” do obozu koncentracyjnego w Bergen-Belsen, http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/stories/historical_background/albania.asp (dostęp 1 III 2015 r.).

²² Kotani podkreśla zaangażowanie Żydów z Wlory w działalność ruchu oporu. Dotyczyło to szczególnie kupców żydowskich, udzielających wsparcia finansowego partyzantom, a także lekarzy żydowskich, opatrujących rannych i chorych partyzantów. Wśród żołnierzy partyzanckiej Armii Narodowowyzwoleńczej pochodzenia żydowskiego najbardziej znaną postacią był Pepe Biro Kantos, który po wojnie służył w stopniu pułkownika w armii albańskiej (Apostol Kotani, *Hebrenjtë në Shqipëri*..., s. 201–206).

²³ Gerhard Grimm, *Albanien* [w:] *Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, red. Wolfgang Benz, Monachium: Deutsche Taschenbuch Verlag, 1996, s. 237.

²⁴ Perez, „*Our Conscience is Clean*”..., s. 49.

²⁵ Florian Stark, *Das muslimische Land, das Tausende Juden rettete*, <http://www.welt.de/geschichte/article123120173/Das-muslimische-Land-das-Tausende-Juden-rettete.html> (dostęp 1 III 2015).

²⁶ Wspomnienia Johanny Neumann ukazały się dziesięć lat wcześniej, ale nie wzbudziły początkowo większego zainteresowania (Johanna Jutta Neumann, *Umweg über Albanien. Ein persönlicher Bericht*, Bochum: DAFC Verlag, 2003).

wrześniu 1943 r. W obawie przed aresztowaniem przez Niemców rodzina Neumannów ukryła się w meczecie, a następnie trafiła do prywatnego domu, w którym była traktowana przez Albańczyków jak ich własna rodzina. Jak podkreśla autor artykułu, *casus* rodziny Neumannów nie był wyjątkiem w realiach albańskich, a fakt, że dwa tysiące Żydów przybyłych do Albanii przetrwało wojnę, stał się możliwy dzięki poświęceniu Albańczyków, dla których zasady gościnności były jednym z fundamentów prawa zwyczajowego.

Spośród opinii zagranicznych historyków warto przytoczyć wypowiedź, która – choć skrajna – zasługuje na uwagę. Przedstawia ona bowiem całkowicie odmienną wersję wydarzeń niż ta, do jakiej odwołuje się strona albańska. Znany z kontrowersyjnych, antyalbańskich wypowiedzi serbski historyk emigracyjny Carl Savich deprecjonuje kwestię ratowania Żydów przez Albańczyków, podkreślając, że problem ten został zafałszowany i poddany manipulacji²⁷. W jego przekonaniu poglądy antysemityczne występowały powszechnie wśród polityków albańskich współpracujących z Włochami i Niemcami, a co najmniej jeden z nich (Xhafer Deva) miał być aktywnym zwolennikiem deportacji i eksterminacji komunistów i Żydów²⁸. Udział dywizji SS „Skanderbeg” w deportacji ludności żydowskiej Savich uznaje także za koronny dowód albańskiej współodpowiedzialności za Holokaust. Według wyliczeń serbskiego historyka ofiarą deportacji padło 14 procent Żydów w Kosowie i 7 procent na terenie „starej Albanii”. Ocalenie pozostałych Żydów miało być efektem polityki włoskich władz okupacyjnych, które nie realizowały planu „ostatecznego rozwiązania”, a także niewielkiej liczebności społeczności żydowskiej.

Dokonując weryfikacji obrazu albańskiego Holokaustu, Savich zwraca uwagę na przeprowadzony w 1941 r. podział Kosowa. Oprócz części włoskiej, do której odnoszą się zazwyczaj badania albańskie, istniały tereny Kosowa należące niemieckiej strefy okupacyjnej, a tam już w 1941 r. dokonywano grabieży własności żydowskiej. W Kosowskiej Mitrowicy zamknięto wszystkie sklepy żydowskie, a Żydów zmuszono do noszenia żółtych opasek z gwiazdą Dawida. Za winnego ograbienia ludności żydowskiej Savich uznaje współpracujący z Niemcami Komitet Albański, a wśród organizatorów akcji ekspropriacyjnej wymienia Xhafera Devę, którego późniejsza kariera polityczna miała być efektem jego zaangażowania we współpracę z Niemcami w 1941 r.

²⁷ Carl Savich, *The Albanian Role in the Holocaust*, <http://serbianna.com/blogs/savich/archives/34> (dostęp 1 III 2015 r.).

²⁸ Savich nawiązuje do przypadku rodziny Ardel, która została zamordowana w 1942 r. w rejonie Wlory przez oddział partyzantki antykomunistycznej, choć – jak twierdzi Harvey Sarnier – rodzina ta działała w komunistycznym ruchu oporu i to stało się przyczyną jej zamordowania (Yitzhak Kerem, *Rescue of Sephardic Jews by Muslims in the Holocaust*, „Journal of Sefardic Studies” 2014, nr 2, s. 43).

Albańska pamięć o Holokaucie

W 2009 w czasopiśmie „Jüdische Allgemeine” ukazał się obszerny artykuł pióra Martina Fejera i Chrisy-Caroline Wilkens poświęcony ocaleniu Żydów w Albanii w czasie drugiej wojny światowej²⁹. Jak podkreślają autorzy, względy polityczne i izolacja państwa Envera Hodży spowodowały, że przez kilkadziesiąt lat świadectwo ofiarności Albańczyków pozostawało ukryte w archiwach. Ujawnieniu prawdy przez ocalałych nie sprzyjały też uwarunkowania polityczne i atmosfera wrogości w relacjach Albanii z Izraelem i USA. Do 1990 r. z powodów politycznych nie prowadzono żadnych badań nad historią Żydów w Albanii, w tym nad Holokaustem.

Pierwszy artykuł naukowy dotyczący stosunków albańsko-żydowskich w czasie wojny opublikował w 1990 r. historyk Apostol Kotani. W 1996 r. ukazała się jego dwujęzyczna praca *Jews in Albania during the Centuries* zawierająca tezę, że w latach 1943–1944 Albańczycy mieli ryzykować własnym życiem, aby ocalić Żydów zarówno rodzimych, jak i uchodźców przed deportacją do obozów w Niemczech³⁰. Albańczycy mieli ignorować niemieckie rozkazy, rozsiedlać Żydów na obszarze Albanii, a nawet zaopatrywać ich w fałszywe dokumenty. Dzieło Kotaniego podjęło pierwszą w historiografii albańskiej próbę oszacowania liczby Żydów w czasie drugiej wojny światowej znajdujących się na terytorium Albanii, a także przedstawienia sylwetek ocalałych i tych, którzy pomogli im przetrwać okres okupacji³¹.

W podręcznikach szkolnych z lat dziewięćdziesiątych problemowi Holokaustu w Europie poświęcano zaledwie ogólnikowe wzmianki, trudno zaś odnaleźć jakiegokolwiek informacje o Żydach w Albanii³². Niezwykle rzadko tematyka żydowska pojawiała się na łamach wiodącego organu albańskiej historiografii „Studime Historike”³³.

Wzrost zainteresowania tematyką Holokaustu w Albanii można wiązać z pracami Shabana Sinaniego, historyka i etnologa, byłego dyrektora Archiwum Państwowego w Tiranie. Badacz zwraca uwagę, że zjawiska ratowania ludności żydowskiej przez Albańczyków nie należy odnosić jedynie do prawa zwy-

²⁹ Martin Feuer, Chrisy-Caroline Wilkens, *Im Schutz der Besa. Ein uralter Ehrenkodex rettete Tausenden Juden während der Schoa das Leben*, <http://www.juedische-allgemeine.de/article/view/id/5543> (dostęp 1 III 2015 r.).

³⁰ Apostol Kotani, *Hebrenjtë në Shqipëri...*

³¹ Mienny wykaz Żydów opracowany przez Kotaniego zawiera 863 nazwiska, przy czym uwzględnia także pojedyncze nazwiska osób, które przybyły do Albanii na przełomie XIX i XX w. Na liście znajduje się 27 nazwisk osób, które przybyły z Polski lub deklarowały polskie pochodzenie (Apostol Kotani, *Hebrenjtë në Shqipëri...*, s. 319–338).

³² Perez, „Our Conscience is Clean”..., s. 32.

³³ Do tych wyjątków można zaliczyć artykuł Ferita Duki poświęcony działalności handlowej Żydów w Beracie i Wlorze w czasach nowożytnych (*idem*, *Hebrenjtë në Shqipëri. Bashkësitë e Vlorës dhe të Beratit (shek. XVI–XVIII)*, „Studime Historike” 2002, nr 3/4, s. 7–28).

czajowego, ale traktować jako przejaw humanizmu i solidarności społecznej. Wskazuje przy tym na fakt, że w działania na rzecz ochrony ludności żydowskiej angażowali się zarówno partyzanci komunistyczni, jak też zwalczający ich rząd kolaboracyjny³⁴. W tonie polemicznym wobec wywiadów przeprowadzonych przez Normana Gersmana Sinani podkreślał, iż w dziele ratowania Żydów uczestniczyli nie tylko muzułmanie, lecz także członkowie innych wspólnot wyznaniowych (akcją dostarczania metryk chrztu ukrywającym się uchodźcom koordynowali duchowni katolicy z północnej Albanii). Z kolei antyżydowskie działania żołnierzy z dywizji SS „Skanderbeg” w maju 1944 r. albański historyk łączy z realizacją planów likwidacji zaplecza dla rozwijającego się gwałtownie ruchu komunistycznego. Do działań przeciwko Żydom miało dojść w sytuacji, kiedy dowództwo niemieckie uświadomiło sobie, że lokalne władze albańskie nie panują nad sytuacją w kraju i tylko działania represyjne będą w stanie zahamować proces anarchizacji. Liczbę 281 Żydów aresztowanych przez członków SS „Skanderbeg” Sinani uważa za zawyżoną, podkreślając, że większość osób pochodzenia żydowskiego z Prisztiny już wcześniej miała przenieść się do „starej Albanii”, a w mieście pozostały zaledwie 34 osoby³⁵.

W maju 2008 r. w Tiranie odbyła się konferencja naukowa przedstawiająca historię ocalenia Żydów albańskich, zorganizowana przez Instytut Badań nad Holocaustem przy izraelskim uniwersytecie Bar-Ilan, Wydział Historyczno-Filozoficzny Uniwersytetu Tirańskiego i Instytut Yad Vashem. Rok później Alush Gashi zrealizował film dokumentalny *Ocalenie w Albanii (Shpëtimi në Shqipëri)*. W filmie wystąpiła Scarlett Epstein, uratowana przez Albańczyków, a także Gavra Mandil, który przetrwał wojnę w Albanii, a w Izraelu należał do założycieli towarzystwa przyjaciół izraelsko-albańskiej.

Mimo pojedynczych inicjatyw zmierzających do upamiętnienia Holocaustu w Albanii temat ten do 2011 r. nie budził szczególnego zainteresowania tamtejszych mediów, nie był też podejmowany przez środowiska polityczne. Istotną zmianę można odnieść do przełomu, do jakiego doszło w albańskiej polityce historycznej, związanego z aspiracjami Albanii kandydującej do członkostwa w Unii Europejskiej i planowanymi na 2012 r. hucznymi obchodami stulecia albańskiej państwowości. Demokratyczna Partia Albanii, która wygrała wybory parlamentarne w 2009 r., włączyła do albańskiej debaty publicznej pojęcie „rewizji historii” (*rishikimi i historisë*), domagając się od historyków zaangażowania

³⁴ W latach 2009–2014 ukazały się dwie publikacje Sinaniego poświęcone relacjom albańsko-żydowskim: *Hebrenjtë në Shqipëri: prania dhe shpëtimi: studium monografik*, Tiranë: Naimi, 2009 oraz *Shqiptarët dhe hebrenjtë: mbrojtja dhe shpëtimi*, Tiranë: Naimi 2014. Kwerenda archiwalna prowadzona przez Sinaniego pozwoliła mu na podanie liczby 2264 Żydów, którzy w czasie drugiej wojny światowej znajdowali się na terenie Albanii (*Hebrenjtë në Shqipëri dhe komunizmi*, <http://www.preshevajone.com/hebrenjte-ne-shqiperi-dhe-komunizmi/> [dostęp 1 III 2015 r.]).

³⁵ Shaban Sinani, *Si u mbrojtjen Hebrenjtë në Shqipëri*, „Shekulli”, 26 X 2006, s. 3. Zob. także Perez, *„Our Conscience is Clean”...*, s. 40.

w dzieło przywrócenia Albanii właściwego miejsca w Europie i przypomnienia jej konstruktywnego wkładu do historii kontynentu³⁶. Wygłoszone 6 września 2011 r. przemówienie przewodniczącej parlamentu Josefiny Topalli poddawało krytyce dotychczasową działalność albańskich historyków, którzy mieli nie doceniać roli, jaką odegrała Albania w dziejach Europy³⁷.

Rozszerzoną interpretację pojęcia „rewizja historii” przedstawił Nebil Çika w artykule *Jeden naród, jedna historia*³⁸. Publicysta ten domagał się, aby ważne daty z dziejów Albanii zyskały należne miejsce w historii Europy, uznając za konieczne podkreślanie „idei cywilizacyjnego pierwszeństwa” i niezwykłości albańskich losów. To Albańczycy pod wodzą Skanderbega jako pierwsi stawili czoło inwazji osmańskiej, podobnie w kwietniu 1939 r. jako pierwsi stanęli do walki z faszyzmem. Poglądy tego typu wpisywały się w dyskusje intelektualistów na temat filarów albańskiej tożsamości. Przeciwwstawiając się niechlubnym przejawom „turkizacji” albańskiej historii, Pellumb Xhufi podkreślał jej wyjątkowość, którą doskonale ilustrował przykład niespotykanego w Europie kilkusetletniego pokojowego współistnienia trzech wyznań, a także wierności postawom humanistycznym³⁹.

Wpisujący się w wizję Albańczyków jako narodu tolerancyjnego i broniącego ludzkich wartości wątek „jedynego kraju, który nie doświadczył Holokaustu”, począwszy od 2011 r., staje się coraz częściej przedmiotem zainteresowania historyków⁴⁰. Ich uwaga koncentruje się na kwestii ocalenia ludności żydowskiej, wyraźnie ignorując (nieliczne co prawda) sytuacje, kiedy Zagłada objęła także ziemie państwa albańskiego. Slogan o „100 procentach Żydów, których Albańczycy ocalili z Holokaustu” sprzyjał nadawaniu Albańczykom atrybutów narodu

³⁶ Szerzej: Tadeusz Czekalski, *(Nie)pamięć o komunizmie. Przypadek albański*, „Rocznik Antropologii Historii” 2012, t. 2, nr 1, s. 163–174.

³⁷ Tekst przemówienia: http://www.parlament.al/web/Kryetarja_e_Kuvendit_ne_seancen_homazh_per_65_vjetorin_e_Levizjes_se_Postribes_Ftoj_histor_12849_1.php (dostęp 1 III 2015 r.).

³⁸ Nebil Çika, *Një komb, një histori*, „Gazeta Metropol”, 16 X 2011, s. 4.

³⁹ Pellumb Xhufi: *Historia duhet të rishikohet. Peticioni nuk m'u ofrua por nuk do e kisha nënshkuar*, „Tema”, 30 III 2013, <http://www.gazetatema.net/web/2013/03/30/pellumb-xhufihistoria-duhet-te-rishikohet-peticioni-nuk-mu-ofruapor-nuk-do-e-kisha-nenshkuar/> (dostęp 1 III 2015 r.).

⁴⁰ W latach 2011–2013 ukazały się wznowienia prac Apostola Kotaniego i Shabana Sinaniego, ale również obszerna synteza dziejów albańskich Żydów pióra Edmonda Malaja (*Hebrenjtë në trojet shqiptare: me një përqendrim në historinë edhe kulturën hebraike*, Tiranë: Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë, 2012), a także monografia etnologa Mehmeta Eleziego poświęcona kulturowym uwarunkowaniom ocalenia Żydów (*Hebrenjtë dhe Republika e Kanunit: sprovë*, Lezhë: Enti Botues „Gjergj Fishta”, 2013). Na półkach księgarskich Albanii ukazał się też zbiór tekstów Moniki Shoshori, z których część poświęcona jest kwestii ratowania albańskich Żydów (Monika Shoshori [Stafa], *Monarkia kundër Republikës: si u la Shën Naumi: dy monografi dhe disa studime për shpëtimin e hebrenjve në Shqipëri*, Tiranë: Naimi, 2011).

wyjątkowego w skali Europy. W styczniu 2015 r. w piśmie „Telegraf” ukazał się tekst pod znamionym tytułem *Jak albańscy muzułmanie ocalili Żydów. Przykład, z którego świat musi się uczyć, aby zakończyć przemoc*⁴¹.

Do 2011 r. tytuł Sprawiedliwego wśród Narodów Świata przyznano 69 Albańczykom, co w przypadku tak niewielkiego kraju stanowi liczbę wyjątkowo dużą. Pamięć o Holokauście w Albanii sprzyja budowaniu poczucia wyjątkowości i dumy narodu, który ocalił Żydów, nie przekłada się jednak na potrzebę upamiętniania jego ofiar, a tym bardziej krytycznego spojrzenia na złożoność albańskich reakcji na Zagładę. W Narodowym Muzeum Historycznym w Tiranie znajduje się ekspozycja poświęcona ofiarom Holokaustu. Otwarta 29 listopada 2004 r., prezentuje niewielką kolekcję zdjęć, map i dokumentów, a jej centralne miejsce zajmuje fotografia Alberta Einsteina. W 1935 r. przebywał on trzy dni w Albanii, skąd zaopatrzony w nowe dokumenty udał się w podróż do USA. Kilkundniowy pobyt naukowca w Albanii, choć w jego biografii incydentalny, w opinii Albańczyków urasta do rangi zdarzenia emblematycznego, które ma nobilitować ich kraj i wskazywać na wiodącą rolę Albanii w ocaleniu europejskich Żydów⁴².

Pierwsze obchody Międzynarodowego Dnia Pamięci o Ofiarach Holokaustu zostały zorganizowane w Tiranie 27 stycznia 2014 r. Odbyły się pod patronatem ministra spraw zagranicznych Ditmira Bushatiego, a głównym akcentem tej uroczystości było przemówienie ministra, podkreślające, że w czasie drugiej wojny światowej liczba Żydów na terytorium Albanii zwiększyła się dziesięciokrotnie, a wszyscy, którzy szukali schronienia w tym kraju, przeżyli Holokaust⁴³.

Albańskie badania nad Holokaustem wpisują się w konglomerat przemilczeń i nieudomówień cechujących dorobek współczesnej historiografii tego kraju. Kwestia ocalenia Żydów postrzegana przez pryzmat formułowanego mniej lub bardziej otwarcie założenia o przyrodzonej zdolności czy też skłonności Albańczyków do zachowań humanitarnych wiąże się z niebezpieczną esencjalizacją zagadnienia. Oznacza to brak poważnej refleksji badawczej analizującej polityczne tło omawianej tematyki, czyli fenomen albańskiej kolaboracji, ale także

⁴¹ *Shqiptarët myslimanë shpëtuan hebrenjtë: Shembulli nga i cili bota duhet të mësojë për t'i dhënë fund dhunës*, „Telegraf”, 16 I 2015, <http://www.telegrafi.com/lajme/shqiptaret-myslimane-shpetuan-hebrenjte-shembulli-nga-i-cili-bota-duhet-te-mesoje-per-t-i-dhene-fund-dhunes-2-56887.html> (dostęp 1 III 2015 r.).

⁴² Rozważania nad albańskim epizodem życia Einsteina nabierają anegdotycznego charakteru, czego przykładem stał się zamieszczony w 2013 r. w piśmie „Tema” artykuł pod znamionym tytułem *Czy Einstein był Albańczykiem?*, rozważający możliwość posługiwania się przez uczonego albańskim paszportem i wyrażonej w ten sposób deklaracji tożsamości albańskiej (*A ishte Ajnshtajni shqiptar?*, <http://gazetatema.net/web/2013/02/01/a-ishte-ajnshtajni-shqiptar/> [dostęp 27 VI 2015 r.]).

⁴³ *MFA hosts ceremony on the International Holocaust Remembrance Day*, <http://www.puneteshatme.gov.al/en/press-office/speeches/mfa-hosts-ceremony-on-the-international-holocaust-remembrance-day&page=1> (dostęp 1 III 2015 r.).

uwarunkowania kulturowe, określające zależność między zasadami prawa zwyczajowego a stosunkiem do Żydów. Obszar zaniechania należy także rozszerzyć o wątek albańskiej wielowyznaniowości i postaw poszczególnych wspólnot konfesyjnych wobec problemu żydowskiego. Toczący się z perspektywy Tirany dyskurs dotyczący Holokaustu nieuchronnie przywołuje na myśl refleksję Fatos Lubonji, który pisze o braku zdolności do krytycznego myślenia o własnej przeszłości w postkomunistycznej Albanii. Zastępuje je – twierdzi Lubonja – „pewien rodzaj społecznego przekonania, kształtowanego przez długie lata, które z różnych historycznych wartości i postaci uczyniło święte krowy, schlebające narodowej próżności”⁴⁴.

⁴⁴ Fatos Lubonja, *O duchu krytyki* [w:] *Albania – wolność zagrożona. Wybór publicystyki z lat 1991–2002*, tłum. Dorota Horodyska, Sejny: Fundacja Pogranicze, 2005, s. 41–42.